

अभंग स्वरूप व परंपरा

सविता दिलीप चौगले
संशोधक विद्यार्थिनी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश: वारकरी संप्रदायातील संतांनी आध्यात्मिक अभिव्यक्तीसाठी अभंग या काव्यप्रकाराचा वापर केला. विठ्ठलभक्तिपर काव्य संतानी अभंग या काव्यप्रकारातच रचले. १३ व्या शतकातील ज्ञानेश्वरांपासून संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संतमेळाते १७ व्या शतकातील निळोबांपर्यंत अनेक संतांनी प्रचंड अभंगरचना केली आहे. वारकरी पंथाच्या तत्त्वज्ञानाची विचार आचाराचे अभिव्यक्तीचे सहज स्फूर्त साधन म्हणजे अभंग होय. कधीही भंग न पावणारा तो अभंग असेही अभंगाचे माहात्म्य सांगितले जाते. अभंग शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नसून अभंगाची पूर्वपीठिका सांपडत नाही. प्राकृत पिंगलांत याचें पूर्वस्वरूप दिसत नाही. प्राध्यापक कुलकर्णी म्हणतात “ओवी अभंग हे मराठीतील सर्वात जुने लोकप्रिय छंद आहेत यामध्ये पुष्कळसे साम्य आहे. रचनेच्या बाबतीत अभंग हा अधिक लोकप्रिय आणि काटेकोर आहे.”^१ मध्ययुगीन वारकरी संतानी ओवी छंदात काव्य लिहले आहे. गाथेपुढे व वैष्णवांच्या समोर वारकरी तितक्याच श्रद्धाभावाने चरणी माथा टेकतो. अभंग गात गात वाटचाल करताना वारकरीच अभंगरूप होतो. अभंग गाणे, आणि अभंग होणे ही वारकऱ्याची वैशिष्ट्ये होय.

पारिभाषिक शब्द: स्वान्तसुखाय, समचरण, आंदोलनतत्त्व, यमकतत्त्व, ताटीचे अभंग, ज्ञानकोश, केंद्रितता.

प्रस्तावना: ज्ञानेश्वरांपासून निळोबांपर्यंत संतांनी परमार्थ अनुभव स्वान्तसुखाय व मार्गदर्शनाय हेतूने अभंगाची रचना केली. अभंग छंदाचे स्वरूप सांगताना रामचंद्र देखणे म्हणतात, “अभंग हा एक छंद आहे. विठ्ठल भक्ती परंपरेत म्हणियता पावलेल्या या छंदाचे नावही विठ्ठलाच्या विशेषांनी जोडले आहे. हेच अभंग आणि विठ्ठल यातील अभेद्यता दर्शवतो. अभंग म्हणजे वारकऱ्याचे वेद, उपनिषद आहेत. अभंग म्हणजे मराठी संतांच्या पारमार्थिक आत्मचरित्राचा सागरच आहे.”^२

आशय : अभंगाचा रचनाबंध कधीही भंग न पावणारा तो अभंग असे अभंगाचे माहात्म्य सांगितले जाते. अभंग हे पदाप्रमानेच स्फुट रचना आहे. रमाकांत नंदर्गीकर म्हणतात, “मराठीतील पद्यरचना मुख्येत्वे संस्कृत वृत्ते व प्राकृत मात्रा गणवृत्ते यावर आधारलेली असली तरी तिच्या प्राचीन काळी केवळ अक्षर संख्येवर आधारलेली छंदही प्रचारात होते ओवी आणि अभंग ही त्याची प्राचीन कालापासून प्रचलित असलेली रूपे आहेत.”^३ छंद म्हणून अभंगाचे दोन प्रमुख प्रकार पडतात. एक मोठा देवद्वार अभंग. मोठ्या अभंगात प्रत्येक चरणाचे चार चरण पडतात. पहिल्या तीन खंडात प्रत्येकी सहा अक्षरे असतात. तर शेवटच्या खंडात चार

अक्षरे असतात. दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणखंडाच्या शेवटी यमक जुळविलेले असते. तर शेवटचा खंड चरणाला पूर्णत्व देणारा असतो. अक्षरसंख्येचे बंधन नेहमीच काटेकोरपणे पाळले जाते असे नाही उच्चारानुसार कमीजास्त अक्षरेही वापरली जातात. उदा. जाणावातो ज्ञानी।पूर्ण समाधानी। निःसंदेह मनी। सर्वकाळ॥ (अक्षर संख्या ६-६-६-४) तर दुसरा लहान अभंग या अभंगाला देवीवर असे संबोधले जाते. या अभंगात दोन चरण असून प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. क्वचित पहिल्या चरणात सहा किंवा सात अक्षरे असतात. दुसऱ्या चरणात केव्हा केव्हा नऊ किंवा दहा अक्षरे असतात. दोनी चरणात यमक असते. उदा. अभ्रकाचे साठी। पंते हाती धरिली पाटी॥ तुका म्हणे नाव। जनासाठी उदकी ठाव॥ अभंगाच्या रचनाशास्त्राची माहिती नामदेव आपल्या अभंगात देतात.

मोठा अभंग रचना :

अभंगाच्या कळा नाही मी नेणतत्तरा केली प्रीत केशीराजे ॥

अक्षरांची संख्या बोलिले उदंड । अक्षरे मोजावी चौक चारी॥

पहिल्या पासौनी तिसऱ्या पर्यंत। अठरा गणित मोज आले ॥

चौकचारी आधी बोलिलो मातृका। बविसांची संख्या शेवटील॥

दीड चरणांचे दीर्घ ते अक्षर। मुमुक्षु विचारबोध केला॥

नामा म्हणे मज स्वप्न दिले हरी। प्रीतीने खेचरी केली आज्ञा॥

आपल्या मोठा अभंगाची रचनाशास्त्र मांडताना बावीस अक्षरी (साडेतीन) चरण सहा झाले म्हणजे अभंग तयार होतो. बावीस अक्षरांचे साडेतीन भाग याला ते चरण म्हणतात. तीन भागाचे अठरा अक्षरे व पुढच्याही चार अक्षरे मिळून बावीस अक्षरे एका चौकात असतात असे स्वरूप मोठ्या अभंगाचे असते. तर १६ अक्षरी अभंगाची रचना सांगताना ते म्हणतात, मुख्य मातृकांची संख्या। सोळा अक्षरे नेटक्या॥

समचरणी अभंग। नव्हे ताळ छंदो भंग॥

सोळा अक्षरे असलेल्या दोन समचरणावर उभा असलेला अभंग ताला छंदात भंग पावत नाही. इतिसासाचार्य राजवाडे यांनी अभंगांचे १. प्रतिष्ठा, २. उष्णिग ३. सुप्रतिष्ठा ४. बृहती ५. जगती असे भेद सांगितले आहेत. अभंग या काव्यप्रकाराबाबत भावे म्हणतात "अभंग हे वृत्त असे आहे कीं, याला धरबंध अगदी थोडा आहे. त्याच्या लांबीला तर अगदीच सीमा नाही. दोनपासून दोनशे चौकहि एकाच अभंगांत येऊ शकतील. चौक म्हणण्याचे कारण असे कीं, अभंगाच्या एका ओळीत चार चरण असतात व या चार चरणांचा एक चौक होतो. पण या चरणांचा अक्षरांचा, मात्रांचा किंवा गणाचा नीटसा एकहि नियम लागू पडत नाही."४ असे महाराष्ट्र-सारस्वतकार अभंगरचनासौकर्य दिग्दर्शित करण्याकरिता लिहितात.

ओवी हा छंद आघातप्रधान आहे. संख्येच्या निर्बंधापासून मुक्त असे गद्यलेखनाचे विचारप्रधान आंदोलनतत्त्व व पद्यातील यमकतत्त्व या दोहोंच्या मिश्रणाने हा छंद तयार

झालेला असल्याचे डॉ. ना. गो. कालेलकर म्हणतात. व अभंग या छंदासही हेच उद्गार लागू पडतात. अभंग हा तालगेय आहे व ही तालगेयता भावगर्भ विचारांदोलननिष्ठ आघाताशी निगडित आहे.

अभंगाची परंपरा: ज्ञानेश्वरांपासून निळोबांपर्यंत अनेक संतांनी अभंगरचना केली. आधुनिक काळातही महात्मा फुले यांनी अखंड लिहिले. केशवसुतांपासून मर्दकर-करंदीकर, व त्यापुढच्या पिढीतील दिलीप चित्रे व अरुण कोलटकरांपर्यंत अनेक कवींनी अभंग हा काव्यप्रकार हाताळला. ज्ञानेश्वरांनी विठ्ठलपर, नामपर, उपदेशपर, संतपर, योगपर, सगुणपर, अद्वैतपर, व स्फुट अभंग या प्रकारचे एक ७६५ पर्यंत अभंगांची रचना केली. “संताचे संगती मनोमार्गगती, काळवेळ नाम उच्चारिता नाही, रूप पहातां लोचनीं। या सारखे ज्ञानेश्वराचे अभंग प्रसिद्ध आहेत. चांगदेव यांचे पांच पंचवीसच अभंग उपलब्ध आहेत. मुक्ताबाईचे ताटीचे अभंग प्रसिद्धच आहेत. “तुम्ही तरोन विश्व तारा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा”॥ ही मुक्ताबाईचे अभंग प्रौढ आहेत. मुक्ताबाईच्या नावावर ४२ अभंग उपलब्ध आहेत. “करीन मी तुझे। शतकोटी अभंग॥ नामा म्हणे। ही प्रतिज्ञा नामदेवांची पूर्ण झाली नसली तरी त्यांच्या अभंगरचना सुमारे अडीच हजार उपलब्ध आहे. आत्मचरित्रपर अभंग व ज्ञानदेव चरित्रांची ही रचना त्यांनी अभंगातून रचना केली. नामदेवांचे अभंग शीख धर्मियांच्या ‘गुरुग्रंथसाहेबात’ समाविष्ट आहेत. नामदेवा प्रमानेच त्यांच्या घरातील मुले बायको अभंग रचना करत होत. घरांतील दासी म्हणून स्वताचा उल्लेख करणारी जनाबाई ही दमा नावाच्या शुद्र भगवतभक्ताची मुलगी स्वताचा उल्लेख ‘नामयाची दासी’ असा करते तिने ही स्त्री सुलभ अभंग रचना केली आहे. ईश्वरभक्ति जनीच्या अभंगात आढळते. ज्ञानदेव पंचकानंतर वयाने जेष्ठ अश्या गोरोबा कुंभार यांनी अभंग रचना केली. त्यांच्या नावावर अवघे २०/२१ अभंग आहेत. देवा तुझा मी कुंभार।नासी पापाचा डोंगर। अशी गोरोबा रचना करतात. सेना न्हावी यांच्या नावावर सुमारे १५० ते २०० अभंग उपलब्ध आहेत. “आम्ही जातीचे वारीक।काम करणें बारीक।” “गुरू डोळा दर्पण। दावूंभावार्थाचा चिमटा घेऊं।” हा त्यांचा अभंग प्रसिद्ध आहे. श्री. व्य. केतकर ज्ञानकोशात तुकारामांबद्दल म्हणतात “तुकारामाचा अखंड चालत आलेला लौकिक व त्याच्या अभंग काव्याला प्राप्त झालेलें थोर महत्त्व हीं लक्षांत आणल्यास अभंगाचा सर्वश्रेष्ठ कवि तुकारामच ठरेल यांत शंका नाही.”^५ तुकारामानी वैराग्य, ज्ञान, भक्ती, नीति, अनेक विषयांवर सुमारे ५ हजार अभंग रचिले. ‘अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची’ हे प्रसिद्ध वचन त्यांच्या अभंग कवित्वाच्या किर्तीवरून त्यांना दिले जाते. अस्सल मराठी पोताची शब्दकळा, भाषेच्या सूक्ष्म पदरांसह तुकोबांच्या अभंगात उमटली आहे. त्यांचे अंतःस्फूर्त शब्द मराठी भाषेच्या रसरशीतपणा यामुळे साडेतीन शतके उलटली तरी आजही त्यांचे अभंग आपल्याला भिडतात, आवडतात, समकालीन वाटतात. याच काळात निंबराज, सेना न्हावी, मोरया गोसावी, गणेशनाथ, शेख महंमद या कवींनी अभंगातून रचना केली. तुकाराम शिष्या संत बहिणाबाईंनी अभंग रचना केली त्यांच्या ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालया या

अभंगागातून देवालयच्या इमारतीचे रूपक कल्पून वारकरी संप्रदायाचे रूपकात्मक वर्णन अभंगातून केले आहे. सोळाव्या शतकातील-ख्रिस्ती मराठी कवि स्टिफेन्स आपल्या ख्रिस्तपुराणातील ओवीवृत्ताला अभंगच म्हणतो, “जैसी हरळामाजी रत्नकिळा।कीं रत्नामाजी हिरा निळा।तैसी भाषांमाझी चोखळा। भाषा मराठी” अश्या प्रकारची अभंग रचना केली. या काळातील विष्णुदास नामा हा अभंगकार होय. “विष्णुदास नामा।विठ्ठलीं मिळाला” याप्रमाणेच शेखमहंमद यांनी “मी जातीचा मळीण। वंशसंस्कार नेणें मऱ्हाटीस” अश्या स्वरूपाचे अभंग रचना त्यांनी केली. तुकारामाच्या चौदा टाळकरी शिष्यांपैकीं निळोबा याचे अभंग प्रसिद्ध आहेत. संत रामदास व त्यांच्या संप्रदायातील दिनकर गोसावी, शिवदिन केसरी परंपरा, महीपति, शहामुनी या अनुयायांनी अभंग रचिले आहेत. “सुखाचे सांगाती सर्वही मीळती।साधू-संगे साधू। भोंदू-संगें भोंदु।बाळक जाणेना मातेसी।ऐसे कैसें रे सोवळें।वाजे पाऊल आपुलें” इत्यादि समर्थाचे अभंग प्रसिद्ध आहेत.

१८ व्या शतकांत कांहीं थोडे अभंगकार होऊन गेले. महीपती यांनी बहुतेक संतांचीं चरित्रें लिहिली. त्यापैकी जी कांहीं अभंग वृत्तांत आहेत सिध्दांतबोधाचा कर्ता शहामुनि कांहीं “ गुरु किल्लीचे अभंग ” ही प्रश्नोत्तर रूपांतील अभंग रचना त्यांनी केली आहे. मोरोपंतांची काव्यरचना आर्यावृत्तांत असूनही त्यांनी त्यांचें “सीता गीत” हे काव्य अभंग वृत्तांतच आहे. या आख्यानांत १७० अभंग अगदी सोप्या भाषेत लिहिलेले आहेत. “अचळ धरा तैसें पीठ । पायातळीं मिरवे वीट। दोन्ही पाउलें समान। जैसे योगीयाचे नयन” अशी अभंगरचना त्यांनी केली आहे. या अभंगाच्या समृद्ध परंपरेचा वापर १८ व्या शतकातील आधुनिक समाज सुधारक व विचारवंतानी केला आहे. अभंगाचे वृत्त वापरून सामाजिक सुधारणेची व सत्यधर्माची शिकवण देणाऱ्या महात्मा जोतिबा फुले यांनी अखंड लिहिले. तेही अभंगाचेच वेगळे रूप होय.

आधुनिक काळातही केशवसुतांपासून मर्ढेकर-करंदीकर व त्यापुढच्या पिढीतील दिलीप चित्रे व अरुण कोलटकरांपर्यंत अनेक कवींनी अभंग हा काव्यप्रकार हाताळला आहे. नामदेवांनी जसे ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचे वर्णन करणारे अभंग रचले तसेच अरुण कोलटकरांची ‘श्री ज्ञानेश्वर समाधिवर्णन’चा अभंग लिहिला. कोलटकरांची ‘भिजकी वही’-थेट तुकोबांच्या अभंगाशी व संत परंपरेशी नाते सांगते.

अभंगाची वैशिष्ट्ये: अभंग हा खास प्राचीन मराठी साहित्यात विकसित झालेला काव्यप्रकार आहे. अभंग ही पदाप्रमानेच स्फुट रचना आहे. अभंग उत्कट भावगीते आहेत. अभंगवाणी उत्कृष्ट भावगीते आहेत.^६ मध्ययुगीन मराठी संतांची ही भावकविता होय. रचनेची सहज स्फुरता, भावनांची उत्कटता, शब्दयोजनेतील लयबद्धता, भाव वृद्धीची एक केंद्रितता, रसभाव, कल्पना विलास, भाषा सौंदर्य, हे सर्व गुण अभंगात सापडतात. अभंग वाग्मय प्रकारात लवचिकता आणि सामर्थ्य हे गुण आढळतात. अभंग हा मौखिक परंपरेतील प्रकार आहे. तो म्हणता म्हणताच लोकमुखात बसतो व मनात ठसतो. अभंग आकाराने आटोपशीर असतो. व

थोड्क्यात पुष्कळ सांगतो.अल्पअक्षररमणीयत्व हात्याचा महत्वाचा गुण आहे. अभंग सुभाषितवजा असल्याने तो पाठांतरास सुलभ आहे. जनमाणसात तो रुळला व स्थिरावला आहे. अभंगात दोन चरणात निरूपणाचे सूत्र असल्याने प्रत्येक चरणानंतर पुनरावृत्त केले की ते लोकमनात ठसते. प्रसंग, भावना, विचार व्यक्त करायला अभंग उत्कृष्ट असतो याबरोबरच एखादा व्यापक विषय पेलायचे सामर्थ्यही अभंगांमध्ये आहे.

संदर्भ सूची

- १ प्रा. कुलकर्णी मराठी विषय ज्ञान,प्रगती प्रकाशन पुणे पृ.२५
- २ डॉ.रामचंद्र देखणे वारी स्वरूप आणि परंपरा पद्मगंधा प्रकाशन पुणे प्रथावृत्ती २००७ पृ.५९.
- ३ प्रा. नंदर्गीकर रमाकांत,अलंकार आणि छंद अजित प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती १९७६ पृ.
- ४ वि. ल.भावे महाराष्ट्र सरस्वत पॉपुलर प्रकाशन, मुंबई
- ५ श्री. व्य. केतकर मराठी ज्ञानकोश
- ६ डॉ.पा.क. मोडे गुरुप्रसाद संत एकनाथांचे भंग समीक्षा व संहिता विजय प्रकाशन नागपूर प्रथमावृत्ती २००५ पृ.४०
- ७ ल.रा. नासिराबादकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन अकरावी आवृत्ती २०१६.